

///// tematická studie / thematic article //////////////////////////////////////

NORMATIVITA ŽIVOTA A SPOLEČENSKÁ NORMALIZACE**Normativity of Life and Social Normalization**

Abstrakt: Předložený článek si na základě rozboru hlavních motivů ve Foucaultově a Canguilhemově pojetí norem klade za cíl vymezit, jaká je vzájemná vazba mezi biologickou a společenskou normativitou a jakým typem moci na nás normy vlastně působí. V souladu s interpretací navrženou Pierrem Macherey se pokusíme sílu norem vystihnout v termínech jejich „immanence a produktivity“ a ukázat, proč nelze normy chápat dle modelu zákona, který by ke svému předmětu přistupoval zvnějšku. Poslední část pak přináší odpověď na otázku, jaký typ individualizace či subjektivizace toto pojetí diskvalifikuje a jaké možnosti ponechává pro svěbytnou singularitu v rámci normativního pole.

Klíčová slova: norma; normativita; jedinec; Georges Canguilhem; Michel Foucault

Abstract: The present paper is based on the analysis of Georges Canguilhem's and Michel Foucault's conception of norms and seeks to define the reciprocal relation between biological and social normativity. Both Canguilhem and Foucault are challenging our usual ideas about the manner in which the norms are exercising their power upon us. Following the interpretation proposed by Pierre Macherey, the paper tries to define the power of norms in terms of their "immanence and productivity". Such a conception prevents us from understanding norms according to the model of the Law imposed on its subjects from outside. The final part of the paper seeks to determine, which kind of individualization or subjectivation this new concept of norms disqualifies and which possibilities does it leave open for autonomous singularity within the normative field.

Keywords: norms; normativity; individual; Georges Canguilhem; Michel Foucault

ONDŘEJ ŠVEC

Filosofická fakulta UHK, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové
Archiv J. Patočky, Jilská 1, 110 00 Praha
email / ondrej.svec@uhk.cz

Tento článek si klade za cíl zodpovědět otázku, jakou silou či mocí na nás normy působí, jakým způsobem se prosazují a jaký dopad mají na naše činy, promluvy a sebe-identifikace. Často je norma chápána na základě modelu zákona jako nařízení či zákaz, jehož prosazení předpokládá vnější nátlak, například v podobě společenských sankcí, jimž jsou vystaveni jedinci porušující normativní ustanovení. Oproti tomuto právnímu modelu normy chceme postavit biologický model, v němž je norma pojata jako prostředek individualizace a regulace, který naše chování orientuje z vnitřku a jehož účinky nejsou ani tak restriktivní, jako spíše produktivní. Toto alternativní pojetí normy je inspirováno filosofií medicíny a biologie francouzského epistemologa Georgetse Canguilhema, který ve svém díle *Normální a patologické*¹ označuje normativitou života způsob, jímž živá bytost spontánně hodnotí svůj vztah k prostředí, adaptuje se na něj vytvářením a upřednostňováním typických vzorců chování a právě na základě takto kladených norem utváří svou individualitu.

Vymezení normy na základě hodnotově polarizované aktivity živých bytostí však vzápětí vede k otázce, v čem spočívá specificky lidský způsob řízení se normou a jaká je vzájemná vazba mezi biologickou a společenskou normativitou. Jestliže na jedné straně nelze popřít, že i sociální normy představují pro člověka neúčinnější způsob adaptace na jeho prostředí, na druhé straně by bylo značně zjednodušující chápat společenské normy pouze jako prodloužení těch způsobů chování, které se z hlediska udržení existence a zajištění reprodukce ukázaly jako nejúspěšnější. V protikladu k takovému biologickému redukcionismu Canguilhem prohlašuje, že zatímco biologické normy mají imanentní povahu a regulují aktivitu jednotlivých organismů samovolně, v rámci společnosti jsou jedincům normy naopak vnucovány zvnějšku, neboť společenská normativita na sebe často bere podobu normalizace či standardizace odchylek a rozmanitosti forem, jichž život může nabývat. Poukážeme proto na jisté napětí, které v Canguilhemově díle existuje mezi snahou zakořenit vznik sociálních norem v biologické normativitě živých bytostí a uznáním specifické povahy sociálních norem, které tíhnou k vnějškové racionalizaci života jedinců ve společenství. Zároveň se pokusíme doložit, že ani společenské normy není nutné chápat jako něco, co k jedincům, jež se jimi řídí, přistupuje zvnějšku. Za pomoci Foucaultových textů věnovaných historickému posunu od principu suverenity (uplatňující svou moc jednorázovým trestáním prohřešků proti zákonu) k všeprostupující regularizaci společenského života na základě norem chceme do-

¹ Georges CANGUILHEM, *Le normal et le pathologique*. Paris: PUF 1966.

kázat, že na rozdíl od zákona norma nepůsobí na svůj předmět zvnějšku a neprosazuje se pouze rozlišováním zakázaného od povoleného. Místo toho norma reguluje život společnosti na základě soustavného rozlišování mezi normálním a abnormálním, přičemž abnormální není přinejmenším od konce 18. století ani tak vylučováno či trestáno, ale spíše identifikováno a klasifikováno na základě své odchylky od normy, a korigováno pomocí jemných, „ortopedických“ technik. Jinými slovy, norma především utváří, orientuje a produkuje žádoucí způsoby chování prostřednictvím sebe-identifikace a sebe-kontroly jedinců, kteří se teprve internalizací norem stávají subjekty a zprostředkovateli moci. To opravňuje mnohé interprety, jako je například Pierre Macherey, k paralele mezi Canguilhemovým a Foucaultovým pojetím, jejichž společným jmenovatelem je právě „imanence a produktivita norem.“ Ačkoli je třeba Machereymu přiznat zásluhu, že originálním způsobem rozpracoval vliv, který mělo Canguilhemovo biologické pojetí normy na Foucaultovu koncepci společenské normalizace, bude také třeba upozornit na nedostatky této zjednodušující paralely, neboť ztotožnění Canguilhemova a Foucaultova pojetí norem nám brání vidět opravdové jádro problému. Zatímco Canguilhem se snaží ukázat, že normu zdraví ani normu společenského chování nelze stanovit pomocí statistických metod, neboť normativita je z principu neredukovatelná na normalitu, Foucault nahlíží na toto ztotožnění normy s normalitou, které je umožněno statistickým poměřováním jedinců mezi sebou, jako na historicky podmíněný fenomén, jehož účinky na strukturaci naší společenské reality nelze popřít filosofickými poukazy na esenciální odlišnost normy od průměru. Jeho kritika tedy nesměřuje proti principiální nemožnosti ztotožňování normy s normalitou, nýbrž proti nežádoucím důsledkům, které s sebou toto tiché a všudypřítomné poměřování normalitou přináší. Poslední část pak přináší odpověď na otázku, jaký typ individualizace či subjektivizace toto nové pojetí normy diskvalifikuje a jaké možnosti ponechává pro svébytnou singularitu v rámci normativního pole.

Normativita života

Ve svém díle *Normální a patologické* nazývá Canguilhem „normativitou života“ onen spontánní proces, jehož prostřednictvím každý živý organismus neustále hodnotí rozličné aspekty svého prostředí, přičemž reaguje negativně na podněty ohrožující jeho uchování, růst a možnosti reprodukce, a naopak příznivě hodnotí ty stránky, které uvedené funkce umožňují a podporují. Proti tomuto biologickému vymezení normy by mohl leckdo

namítnout, že samotná aktivita, již organismus hodnotí a reguluje vlastní vztahy k okolí, nezahrnuje nutně pojem normy, a že tedy není případné mluvit v této souvislosti o normativitě. Ačkoli Canguilhem na této elementární úrovni života nevymezuje normu pomocí konkrétních pravidel, jež by regulovala život jednotlivých organismů v rámci společenství, přesto má podle nás jeho užití pojmu „norma“ své opodstatnění. Jestliže konkrétní vztah živé bytosti k danému prostředí umožňuje její adaptaci a je v tomto ohledu příznivý z hlediska jejího přežití a reprodukce, živá bytost tento typ vztahu upřednostňuje a dále udržuje: daný typ vztahu k okolí, zahrnující též odpovídající vzorec chování, se pak pro ni stává normou. Jestliže se naopak takovýto vztah jeví živé bytosti jako nadále neblahý, snaží se jej daná bytost proměnit a najít jiné typy vztahů k prostředí, tj. ustanovit nové normy vlastní existence. V konkrétním případě patologických stavů se normativní charakter života projevuje v tom, že každá živá bytost reaguje na poranění, infekci či nenadálou dysfunkci tím, že celkově změní svůj postoj ke svému okolí i k vlastním možnostem dalšího vývoje. A právě na základě této celkové změny životního rozvrhu redefinuje Canguilhem význam pojmu nemoc, která pro něj není pouze kvantitativní a objektivně měřitelnou odchylkou vzhledem k normálnímu fungování organismu, ale spíše snahou o dosažení nové rovnováhy, tj. způsobem, jímž organismus hledá zdraví a zároveň se snaží držet takových norem, jež mu umožní vyhnout se bolesti, utrpení a dalšímu poškození. V případě onemocnění chřipkou se pro daného jedince například stane normou vyhýbat se velkým teplotním výkyvům, nadměrnému pracovnímu vyčerpání a vystavování se rizikům další infekce. Oproti pozitivistickému výkladu, podle něž je nemoc pouze nedostatečnou či nadbytečnou variací určité normální fyziologické funkce, směřuje Canguilhem k uznání nemoci jako jedné z alternativ, jíž se život může ubírat:

Nemoc je zkušeností pozitivního obnovení života a nikoli pouhým faktem nedostatku či nadbytku. [...] Nemoc není pouze zánikem určitého fyziologického řádu, nýbrž vznikem nového životního řádu.²

Kvalitativní rozdíl mezi zdravím a nemocí pak tkví v tom, že zatímco zdraví nám umožňuje vynalézat nové životní normy odpovídající nejrůznějším prostředím, aniž bychom museli úzkoprse dbát na dodržování správné životosprávy, nemoc naopak často omezuje naši aktivitu na vykonávání podobných a nezbytných úkonů v omezenějším prostředí a nutí nás brát větší ohledy například na proměnlivost teplot či nadmořské výšky, případně

² *Ibid.*, s. 122.

být obezřetnější ve volbě pokrmů. Neznamená to ovšem, že by se nemocný organismus řídil výhradně předem ustanovenými normami, neboť právě omezení dané nemocí před nás staví požadavek stanovit nové normy života, byť o něco křehčí a restriktivnější z hlediska našich existenciálních možností. Jak ve zdraví, tak i v nemoci se tedy projevuje tatáž normativní tendence živé bytosti, která reguluje svůj vztah k prostředí tím, že si osvojí určité vzorce chování, určité normy vlastní existence. Definovat život jako normativní aktivitu proto neznamená přihlásit se k obskurnímu vitalismu, ale vzít v potaz onen prostý fakt, že život není nikdy lhostejný k podmínkám, v nichž se má uskutečňovat.³ Jak vyplývá z výše načrtnutého rozdílu mezi zdravím a nemocí, Canguilhem také neredukuje normativitu života na pouhou adaptaci vůči předem danému a neměnnému prostředí, ale vidí v ní především schopnost osvojovat si nové životní normy, začleňovat se jejich prostřednictvím do okolí, a tím je zároveň aktivně transformovat.

Individualizace na základě norem

Spolu s touto novou definicí normativity se tak do popředí dostává otázka vztahu individuality a normy. Živá bytost nepodléhá vlivu svého okolí tak jako anorganická hmota, nýbrž je strukturuje na základě vlastních, individualizovaných norem, a tím toto okolí spoluutváří a proměňuje ve své *vlastní* prostředí.⁴ Setkáváme se tak se dvěma významy pojmu normativita, z nichž první označuje schopnost adaptace na prostředí prostřednictvím předem osvědčených norem, zatímco druhý označuje schopnost individua jednat coby tvůrce hodnot a zakladatel nových forem života.⁵ Každý živý organismus tak postupně vymezuje svou individualitu prostřednictvím hodnot, které uskutečňuje ve vztahu k okolí, a to upřednostňováním jedněch jeho aspektů, přehlížením jiných a překonáváním těch, které mu škodí

³ „Máme za to [...], že život není lhostejný k podmínkám, v nichž je možný, že život je polaritou, a právě proto i nevědomým kladením hodnoty.“ *Ibid.*, s. 77.

⁴ „Biologické normy existují proto, že život se pouze nepodřizuje prostředí, nýbrž ustavuje své vlastní prostředí, a tím klade hodnoty nejen do prostředí, ale i do samotného organismu.“ *Ibid.*, s. 155.

⁵ Guillaume Le Blanc v této souvislosti zdůrazňuje, že normativita se projevuje nejen v podobě *reprodukce*, tj. ve schopnosti organismu adaptace na prostředí, díky níž si může v daných podmínkách uchovat existenci, nýbrž rovněž ve formě tvořivosti či *produktivity*, která organismu umožňuje vynalézat „nové, dosud nevidané odpovědi vzhledem k tomu, co jej ohrožuje.“ Guillaume LE BLANC, *Canguilhem et les normes*. Paris: PUF 1998, s. 53.

či překážejí v rozvoji.⁶ Samotné pojmy *prostředí* a *organismu* proto nelze považovat za předem dané entity, které bychom mohli označit samy o sobě za normální či abnormální: organismus se teprve stává individuem v procesu vyrovnávání se s okolím a okolí samo se stává konkrétním životním prostředím v závislosti na procesu, jímž se v něm jednotlivý organismus orientuje a realizuje. Pojmy normálního a patologického tak nabývají smyslu teprve na základě situace, v níž je dáno jednotlivému organismu existovat, a na základě rozvrhu, s nímž individuum svou situaci nahlíží. „Co je normální [...] v daných podmínkách se může stát patologickým v jiné situaci. O této proměně pak rozhoduje jedinec.“⁷

Z výše uvedené syntézy Canguilhemova pojetí normativity, která není vylučným rysem člověka, ale každé živé bytosti, by se mohlo zdát, že se francouzský epistemolog biologie a medicíny stává obětí antropomorfní iluze a projektuje na normativitu života typicky lidský obsah, například když uvádí, že „žít znamená dokonce i u améby něco upřednostňovat a něco vylučovat.“⁸ Na tuto námitku by Canguilhem odpověděl tím, že mu nejde o nalezení takových životních forem, na jejichž základě bychom mohli chování méně komplexních organismů připodobnit lidské aktivitě vědomého hodnocení, ale spíše o otázku, jak bychom vůbec mohli vysvětlit normativitu lidského vědomí, pokud by tato normativita nebyla již součástí samotného života jakožto dynamické a hodnotící polarity.⁹ Především je ale nutno říci, že normativita živých organismů je v knize *Normální a patologické* definována nejčastěji jako nevědomé, spontánní a neteleologické kladení hodnot. Canguilhemovo pojetí normativity života tak nelze nařknout ani z vitalismu předpokládajícího určitou účelnost života, ani z antropomorfismu, který projektuje měřítko lidské společnosti na ostatní živé formy.

Člověk jako specifický normativní tvor

Když se Canguilhem snaží vysvětlit, jak se na normativě života zakládá specificky lidská normativita, má na jedné straně sklon postulovat kontinuitu, bez níž by podle něj otázka původu norem nebyla vůbec řešitelná: „Lidská bytost prodlužuje více méně vědomým způsobem životu vlastní spontánní snahu bojovat s tím, co se klade jako překážka jeho udržení

⁶ Srv. Jean GAYON, „The Concept of Individuality in Canguilhem's Philosophy of Biology.“ *Journal of the History of Biology*, roč. 31, 1998, č. 3, s. 305–325.

⁷ CANGUILHEM, *Le normal et le pathologique*, s. 119.

⁸ *Ibid.*, s. 84.

⁹ *Ibid.*, s. 77.

a rozvoji, jež jsou brány jako normy.¹⁰ Na druhé straně ovšem Canguilhem nejen v právě citované větě upozorňuje, že člověk je specifickým druhem normativní bytosti, u něž je spontánní hodnocení jednotlivých podnětů často doprovázeno jejich vědomým posuzováním a hledáním odpovědi i mimo rejstřík předem naučených reakcí. Vědomé zpracování podnětů způsobuje, že u člověka není stimulus či patogenní látka nikdy přijímána organismem jako čistý fyzikální fakt, ale spíše jako důvod k hledání způsobu, jak se s touto novou výzvou vypořádat.¹¹ Toto vědomé zpracování podnětů má u člověka mimo jiné za následek možnost úmyslného narušování životem předepsaných norem, a jeho normativita se tak v neporovnatelně větší míře než u jiných živých bytostí vyznačuje tvorbou neustále nových podob interakce s prostředím. Životní prostředí člověka je přitom stále méně determinováno původními podmínkami fyzikálními, a to nejen proto, že tyto podmínky prošly radikální technickou transformací, ale především proto, že lidský svět je zcela svébytným způsobem strukturovaný normami a pravidly regulujícími společenskou soudržnost. To vede Canguilhema nejprve k otázce rozdílu mezi normativitou života a normativitou ve společnosti a posléze i k otázce normalizace, jejíž pomocí se společnost snaží vypořádat s nepředvídatelnou novostí forem, jež na sebe lidský život může brát.

Zatímco ve své disertační práci nazvané *Esej o několika problémech stran normálního a patologického*, jíž v r. 1943 Canguilhem zakončil své studium medicíny, převažuje snaha vymezit vznik a postupný vývoj lidských norem na základě inherentní normativity života, v *Nových úvahách o normálním a patologickém* z let 1963–1966 se stále naléhavěji vnučuje otázka, zda kontingentní a historicky podmíněné hodnoty, na nichž je založena společenská normativita, nakonec nevytrhávají člověka z jeho biologických kořenů a nevedou k radikální diskontinuitě mezi normami života a normami společnosti. Oproti *Eseji* z roku 1943 tak Canguilhem v *Nových úvahách* klade mnohem větší důraz na způsob, jímž společnost vpisuje své normy, v nichž se formují a upevňují jisté referenční rámce a kolektivní preference, do samotných těl jednotlivců. Společenské normy regulují podobu fyzické aktivity jednotlivců v továrnách, vymezují povahu sportovních aktivit na stadiónech, organizují čas a prostor výuky ve školách, napřimují tělo na vojenských cvičištích a pronikají i natolik intimními aspekty života jednotlivců, jako je sexualita. Rozdíl mezi biologickou normativitou a společenskými normami tedy rozhodně není jen v tom, že člověk hodnotí své okolí vědomým a reflektujícím

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, s. 204.

způsobem, ale především v tom, že společenská normativita není podle Canguilhema výsledkem spontánní snahy těch, kterých se přímo týká, ale je často utvářena na základě vnějších politických rozhodnutí, ekonomických a technických požadavků a prosazování konvencí ve stále širších doménách života.

Tento tlak na konformitu vůči společenským standardům nabývá v různých dobách různých podob, přičemž od doby osvícenství, kdy se racionalizace stává v mnoha ohledech základním a určujícím faktorem společenského života, lze podle Canguilhema mluvit o „normalizaci“, neboli o postupném prosazování normality jako normy. Zásadní rozdíl mezi spontánní autoregulací života a normalizací diktovanou zvnějšku Canguilhem ilustruje na příkladu biometrických vlastností člověka (např. jeho výšky), vykazujících tzv. „normální rozdělení“,¹² oproti normám standardizované výuky zaváděné státem či závazné definice „normálního rozchodu“ kolejí na evropských železnicích.¹³ Na jedné straně máme co do činění s charakteristikami, které se utvářely díky schopnosti živých bytostí regulovat své přežití, růst a reprodukci. Můžeme-li v této souvislosti mluvit o normách, pak jako o souboru pravidelností, které jsou „neproblematicky žity“¹⁴ a které jsou imanentní svým objektům v té míře, v níž odpovídají vnitřní nutnosti organismů regulovat svůj vývoj v daném prostředí. I samotné „normální rozdělení“ biometrických vlastností člověka je třeba chápat jako výsledek evolučních procesů, v nichž se některé formy osvědčily jako zvláště úspěšné v adaptaci na nejrůznější proměny sociálního prostředí.¹⁵ Na druhou stranu pak Canguilhem klade do značné míry arbitrární normy, které jsou předepsány normovaným objektům zvnějšku. Regularizaci společenského života pomocí norem dokonce neváhá přirovnat k industriální standardizaci, kterou ilustruje příkladem stanovení „normálního rozchodu“ kolejí na šířku 1435 mm, jež v konkrétní historické době odpovídá „kompromisu mezi různými typy požadavků, které zprvu nejsou ve vzájemném souladu

¹² Největší počet jedinců vykazuje vlastnosti blízké mediánu, zatímco počty jedinců s mimořádnými vlastnostmi jsou tím nižší, čím vzdálenější jsou jejich biometrické znaky vůči průměrným hodnotám naměřeným v dané populaci, jak zjistil již belgický matematik a přírodovědec L. A. J. Quetelet.

¹³ *Ibid.*, s. 175–176.

¹⁴ *Ibid.*, s. 186.

¹⁵ Samotná evoluce biologických norem se přitom prolíná s vlivem společenských norem, takže například průměrná délka života se výrazně prodloužila spolu s novými standardy hygieny a sanitace zaváděnými celoplošně od počátku 19. století. „Forma a funkce lidského těla nejsou pouze výrazem podmínek, které prostředí stanovilo životu, nýbrž výrazem způsobů života v prostředí, které jsme si společensky osvojili.“ *Ibid.*, s. 203.

a které jsou mechanického, energetického, obchodního, vojenského a politického řádu.¹⁶ Canguilhemovo rozlišení biologických a společenských norem můžeme tedy shrnout jako rozdíl mezi normativitou organizovanou zevnitř, která se případně může projevit v podobě „normálního rozdělení“ charakteristických znaků, a normalizací zaváděnou zvnějšku, která se snaží prosazením normy redukovat mnohotvárnost a neuspořádanost skutečnosti. Identifikace organismu a společenské organizace proto může být nanejvýš metaforou či modelem, jehož uskutečnění je jednak vždy pouze částečné, jednak vyžaduje soustavné a vědomé úsilí ze strany normujících institucí:

Ve společenské organizaci jsou pravidla uspořádání jednotlivých částí – ať už těmito částmi rozumíme jednotlivce, skupiny či podniky s úzce vymezeným cílem – vnější vůči přizpůsobované mnohosti. Tato pravidla musí být reprezentována, naučena, opakovaně připomínána a aplikována. Oproti tomu jsou v živém organismu pravidla vzájemného uspořádání částí imanentní, přítomná bez nutnosti re-representace, působící bez rozhodování či kalkulu.¹⁷

Zatímco biologická normativita je dána vnitřními požadavky organismu, zavádění normalizované výuky do škol předpokládá mimo jiné vypracování společných osnov, které je kompromisem značně heterogenních požadavků a na němž se podílí systematické zjišťování výsledků vzdělávání, zavádění plošných testů a dalších šetření, které mají odhalit odchylky od státem definované normy. Právě v této nutnosti dbát na prosazení pravidel v souladu s normujícím záměrem se projevuje, že přinejmenším některé společenské normy jsou výsledkem požadavků a rozhodnutí, které jsou vnější vůči osobám, na něž se vztahují a jejichž podmínky existence determinují.

Společenské normy jsou zároveň výrazem toho, že společnost musí čelit problému, jak sjednotit různost typů či forem, jež v ní koexistují, jakož i otázce, jak nejlépe regulovat antagonismus mezi nimi. I proto může Canguilhem prohlásit, že „normalita není statický a pacifistický pojem, nýbrž pojem dynamický a polemický.“¹⁸ Každá norma totiž vstupuje do otevřeného pole, ve kterém již existují nejen dříve internalizované normy, ale také odchylky od těchto norem a obtížně redukovatelné diference mezi jednotlivci. „Norma se nabízí jako možný způsob sjednocení rozličného,

¹⁶ *Ibid.*, s. 176.

¹⁷ *Ibid.*, s. 185–186.

¹⁸ *Ibid.*, s. 177.

vstřebání difference, vyřešení rozepře.¹⁹ Normalizaci lze tedy chápat jako standardizaci a racionalizaci, která ovšem nikdy nedojde konečného cíle, jímž by bylo zajištění takového chodu společnosti, v němž by všechny prvky plnily jasně vymezenou funkci. Tento ideál, který je rysem mnoha utopických společenských modelů, je neuskutečnitelný právě proto, že si v každé době současně nárokují legitimitu také jiné normativní požadavky, byť jsou v některých režimech násilně potlačovány. Ačkoli je tedy možné říci, že se každá společnost snaží pečovat o své uchování, regulovat svůj chod, organizovat své členy jako ústrojné části i bojovat s tím, co chápe jako překážku své vlastní existence, přesto je Canguilhem značně skeptický vůči snahám o pochopení společnosti jakožto živého organismu *sui generis*. Shrňme-li výše uvedené rozdíly mezi normativitou života a společnosti, vidíme, že Canguilhem na jedné straně zdůrazňuje rozlišení mezi normou vnitřní a vnější: na rozdíl od regulace, která je imanentní organismu, je společnost normována zásahy, které jsou transcendentní vůči těm, jichž se týkají. Druhý rozdíl pak spatřuje v tom, že společnost musí hledat neustále kompromisy mezi různými typy normativních požadavků, mezi nimiž zprvu a většinou nepanuje vzájemný soulad. Zatímco v organické bytosti jsou všechny prvky bezprostředně navzájem přítomné v rámci jednoty, společnost se spíše snaží stát jednotou takového typu, aniž by toho kdy mohla dosáhnout. Každá společenská norma je proto jednak polemická, co se týče jejího vztahu k ostatním normativním požadavkům, a jednak dynamická, neboť existuje odchylka mezi ní a skutečným stavem věcí, kterou se právě normalizační proces snaží opakovaně odstraňovat či přinejmenším redukovat na tolerovatelné minimum.

Norma místo zákona

Autorem, který navázal neoriginálnější způsobem na Canguilhemovu problematizaci rozlišení normálního od patologického, je bezpochyby Michel Foucault. Canguilhemova kritika ztotožnění anomálie s patologií představuje nepřehlédnutelnou inspiraci Foucaultovy doktorské práce nazvané původně *Šílenství a Nerozum: dějiny šílenství v klasické době*, v níž si Foucault předsevzal zkoumat to,

jakým způsobem byli šílenci rozpoznáváni, odsouváni stranou, vypuzováni ze společnosti, internováni a ošetřováni; jaké instituce byly určeny k tomu, aby je

¹⁹ *Ibid.*

přijímaly, zadržovaly a případně o ně též pečovaly; jaké instance rozhodovaly o jejich šílenství a jakých kritérii k tomu používaly; jaké metody byly zavedeny k jejich omezení, trestání či léčení; stručně řečeno, v jaké síti institucí a praktik byl šílenec zároveň uchopen i definován.²⁰

V tomto díle je tiše předpokládána a zároveň bohatě rozvedena Canguilhemova teze, podle níž nelze žádného jedince považovat za patologického či abnormálního izolovaně a v absolutním slova smyslu, nýbrž právě a jedine v závislosti na prostředí, v němž je mu dáno žít. Zejména pak nelze odhlížet od toho, zda a jak se danému jedinci daří navazovat vůči svému okolí normativní vztah, tj. stanovovat vlastní normy života a jejich prostřednictvím tolerovat změny prostředí. Tuto inspiraci pak Foucault explicitně přiznává ve svých přednáškách na Collège de France z let 1974–1975, nazvaných *Les anormaux*,²¹ v nichž podává kritickou analýzu politického, společenského a ekonomického významu lékařských a psychiatrických norem, na jejichž základě jsou rozlišováni nenormální jedinci od normálních. V přednášce z 15. ledna 1975 cituje Canguilhemovu definici normy coby „polemického pojmu“ a vyvozuje z ní vlastní tezi o normě jakožto „politickém pojmu“.

Norma se nedefinuje jako přírodní zákon, ale funkci požadavku a přinucení, kterou je schopna vykonávat v doménách, na něž se uplatňuje. Norma je v důsledku toho nositelem nároku na moc. Norma tak není pouze principem, na němž se zakládá porozumění, a možná jím není vůbec; je to instance, na níž se zakládá a jejíž pomocí se legitimuje určitý typ vykovávání moci.²²

Konkrétně se tento politický charakter normy, která zakládá a legitimuje nový typ vykonávání moci, projevuje v normalizaci jakožto nové formě řízení společnosti, která už nespočívá pouze na vymahatelnosti zákona a trestání jeho přestupků, ale také na rozeznávání, klasifikaci, nápravě a disciplinaci nejrůznějších odchylek od normy. Své navázání na Canguilhemovo pojetí normy pak Foucault uzavírá svou vlastní myšlenkou, podle níž účel normy nespočívá ve vyloučení či odmítnutí některých těžko přizpůsobitelných či asociálních prvků, nýbrž naopak v pozitivním zásahu umožňujícím klasifikaci a začlenění těchto původně dysfunkčních částí do produktivního celku společenského mechanismu. Právě plošné shromažďování informací

²⁰ Michel FOUCAULT, „Titres et travaux, 1969.“ In: *Dits et écrits I, 1954–1975*. Paris: Gallimard 2001, s. 870.

²¹ Michel FOUCAULT, *Les anormaux. Cours au Collège de France de 1974–1975*. Paris: Gallimard 1999.

²² *Ibid.*, s. 46.

o psychické a fyzické kondici populace spolu s narůstající mocí lékařské a psychiatrické expertízy přitom umožňuje vznik nové, lékařsko-právní sféry, jejímž prostřednictvím norma proniká do oblastí, které moci zákona unikaly. Myšlenku o proměně, v jejímž rámci se řízení společnosti posunulo od modelu suverenity na základě zákona k modelizaci na základě normy, pak Foucault rozvíjí i v přednášce „Krise lékařství, nebo krize anti-lékařství?“:

Jestliže právníci 17. a 18. století zasahovali do společenského systému, který měl být řízen systémem kodifikovaných zákonů, lze tvrdit, že lékaři 20. století vytvářejí společnost normy a nikoli zákona. Společnost už není řízená kódy, nýbrž soustavným rozlišováním normálního a abnormálního a nepřetržitou snahou o obnovu systému normality.²³

Za symbolicky významný moment této změny v řízení společnosti, která se připravovala již od konce 18. století, považuje Foucault Beveridgeův návrh nových sociálních zákonů z roku 1942, jenž jako vůbec první počítá s všeobecným pojištěním, a zavádí tak právo na zdraví, které je ve svých důsledcích vlastně právem na nemoc. Znamená to, že jedním z účelů státní intervence je právě péče o zdraví společenského těla, jakož i stále preciznější vymezování rozdílu mezi nemocí a zdravím. Již ve své knize *Zrození kliniky* Foucault odhaluje zrod moderního lékařství v instituci kliniky coby místa legitimizujícího vztah mezi lékařským pohledem a pacientovým tělem coby pozorovaným objektem. Za prosazením „lékařského pohledu“ jakožto normující instance tedy stojí jistý sociální řád, který se spolupodílí na podmínkách rozlišování mezi normálním a patologickým. Avšak zatímco v roce 1963 se Foucault jako archeolog vědění pokouší odhalit především historické a institucionální podmínky moderní medicíny jakožto vědy o jednotlivém,²⁴ ve svých pozdějších exkurzech do dějin lékařského myšlení a praxe se Foucault jako genealog moci zabývá spíše proměnou, během níž je péče a dohled nad jednotlivými pacienty doplněna o celkovou správu zdraví, hygieny, výživy, porodnosti na úrovni populací. Tento posun se projevuje nejen tím, že medicína a hygiena zasahují i tam, kde o ně konkrétní nemocný o žádný lékařský zákrok nežádá, jako je tomu v případě prevence epidemií, povin-

²³ Michel FOUCAULT, „Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?“ In: *Dits et écrits III*. Paris: Gallimard 1994, s. 40ff. (první konference v Rio de Janeiro v roce 1974).

²⁴ Právě klinika jako současné místo vyšetření, výuky a dohledu nad jednotlivým tělem pacienta umožňuje lékařskému pohledu postavit jedince s jeho vlastnostmi na půdu objektivity a medicíně stát se prvním vědeckým diskursem o člověku jako předmětu pozitivního vědění. Srv. Michel FOUCAULT, *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2010, s. 229.

ném očkování či lékařských expertních analýz u soudu,²⁵ ale také v nové technologii vládnutí, které se zaměřuje na populaci jako celek, jehož části mohou být posuzovány na základě distinkce normálního a patologického a jehož vývoj může být kontrolován za účelem efektivnějšího využití jeho produktivního potenciálu.

V předcházející kapitole jsme uvedli důvody, kvůli nimž Canguilhem odmítá ztotožňovat fungování společnosti s fungováním organismu. Michel Foucault si ve svých exkurzech do dějin lékařského vědění neklade otázku toho, co činí organismus a společnost vzájemně neredukovatelnými typy jednoty, neboť jeho záměrem je spíše ukázat, jaké konkrétní dopady mají nejrůznější modelizace sociální skutečnosti, včetně organistického přístupu, na ni samotnou. Pokud se tedy pohled na společnost jako na organismus *sui generis*, o jehož celkové zdraví je třeba pečovat, prosazuje od přelomu 18. a 19. století se stále větší vehemencí, nelze se spokojit s Canguilhemo-vým tvrzením, že společnost představuje esenciálně odlišný typ jednoty oproti organismu, ale je třeba zkoumat nástroje, které jsou k této asimilaci používány, a účinky, které z toho plynou. Mezi nástroje, jež umožňují tento lékařský pohled na společnost jako na organismus, patří zavádění lékařských statistik, průběžná kontrola zdraví na úrovni jednotlivých populačních ročníků, sledování demografických křivek, preventivní programy, prosazování společných standardů hygieny a výživy či propagace zdravého životního stylu prostřednictvím osvětových kampaní i daňových opatření. Rozšíření lékařské autority na sociální sféru pak umožňuje přemýšlet o společnosti v termínech „veřejného zdraví“ a stává se součástí širšího politického programu „medikalizace společnosti“. Tímto termínem chce Foucault vyjádřit, že na různé formy společenského života jsou aplikována měřítka a distinkce normálního a abnormálního, zdravého a patologického, bezpečného a nebezpečného:

Lékařským myšlením mám na mysli takový způsob nahlížení na věci, který je organizován podle normy, tj. který se pokouší rozlišit, co je normální a co je abnormální, což není přesně to samé jako rozdíl mezi přípustným a nepřípustným. Přípustné a nepřípustné rozlišuje pohled právní, zatímco lékařský pohled rozlišuje normální od abnormálního; tento pohled si sjednává a pokouší

²⁵ Stejně jako psychiatrie už nemá za cíl léčit toliko konkrétní „mentální chorobu“ jednotlivých pacientů, ale její legitimita tkví v umění vyhledat, posoudit a klasifikovat jedince, kteří by pro společnost mohli být nebezpeční, a jako takové tyto patologické prvky ošetřovat, izolovat a napravovat tak, aby se zamezilo rozšíření infekce či dysfunkce do dalších částí společenského těla.

si sjednat takové prostředky nápravy, které nejsou přesně vzato prostředky trestání, nýbrž prostředky umožňující proměnu jednotlivce.²⁶

Z uvedené pasáže vyplývá, že normy nepůsobí prostřednictvím stejných mechanismů jako zákony, a oproti autoritě právního systému tak představují svébytný typ vykonávání moci: namísto distinkce zakázaného a povoleného se opírají o rozlišování normálních projevů života a odchylek od normality, které jsou v některých případech klasifikovány jako patologické. Mimo jiné to znamená, že moc už nepůsobí výhradně prostřednictvím justičních institucí, ale také pomocí celé řady kolaterálních dispozitivů jako jsou psychologické poradny, psychiatrické ústavy, kriminologické statistiky, lékařská, hygienická a pedagogická pracoviště. Ve Foucaultových analýzách se přitom prolínají dva způsoby, jimiž se moc norem prosazuje a které je třeba – navzdory jejich úzkému propojení – rozlišit co do pole jejich působnosti: na jedné straně jde o řízení *skrze individualizaci*, tj. o uplatnění lokálních ortopedických opatření umožňujících identifikaci a proměnu jednotlivců, jejichž formování na základě normy je předmětem *disciplíny*; na straně druhé umožňuje výše uvedená „medikalizace společnosti“ vládnout nejen nad konkrétními jedinci, ale kontrolovat a řídit *samotnou populaci*, přičemž se sám život stává objektem, který je možno nejen vědecky analyzovat, ale také administrativně klasifikovat a spravovat, jak vyplývá z Foucaultových analýz *biopolitiky*.²⁷ V rámci předloženého srovnání mezi Canguilhemovou a Foucaultovou filosofií normy se však nehodláme věnovat této široce diskutované problematice biopolitické moci, ale omezíme se především na otázku toho, jak se jedinec stává subjektem právě na základě osvojení norem.

Nejpodrobnější analýzu toho, jak politický model zákona postupně přenechal místo disciplinárnímu modelu normy, nalezneme především v knize *Dohlížet a trestat*.²⁸ Z Foucaultova exkurzu do dějin trestání a nápravných zařízení chceme na tomto místě zdůraznit především nové a originální pojetí normy a analyzovat důvody, kvůli nimž je třeba odlišit vykonávání moci na základě zákona a na základě normy a opustit tradiční představu, podle níž norma podobně jako zákon slouží především k restrikci nežádoucích projevů chování. V tomto tradičním pojetí je norma chápána dle modelu právní zásady „co není zákonem výslovně zakázáno, je dovoleno“, a předsta-

²⁶ Michel FOUCAULT, „Le pouvoir, une bête magnifique.“ In: *Dits et écrits III*. Paris: Gallimard 1994, s. 374 (text č. 212).

²⁷ Srv. Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*. Praha: Hermann a synové, s. 162–168; „La gouvernementalité.“ In: *Dits et écrits III*. Paris: Gallimard 1994, s. 635–657.

²⁸ Michel FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin 1999.

vuje tak především jisté omezení, které je na druhé straně kompenzováno ustanovením normou neregulovaného, volného prostoru pro realizaci. Jak jsme ale viděli již výše, norma proniká prostřednictvím všeprostopujících rozlišování normálního od abnormálního právě do oblastí, které zákonem podchyceny nejsou. V čem konkrétně se tedy její působení na danou oblast liší od právního modelu?

Normativní diskurs disciplíny zaprvé nevyužívá stejného mechanismu moci: místo litery zákona a jeho zákazů se zakládá na komunikaci prostřednictvím pravidel, pobídek a doporučení; místo represe se snaží spíše přeučit, narovnat, začlenit a usměrnit; místo útlaku a sankcí využívá systému meritokratických povýšení a marginalizačních praktik; místo trestání konkrétních zločinů sjednává dohled nad postupy, které mají učinit tělo tím užitečnější, čím je poslušnější. Disciplíny proto Foucault definuje jako „metody, které umožňují pečlivou kontrolu tělesných činností, které zajišťují nepřetržité podrobování tělesných sil a uvádějí je do vztahu poslušnosti-užitečnosti.“²⁹

Z uvedeného citátu je dále patrný druhý podstatný rozdíl mezi zákonem a normou, která místo jednorázového zásahu využívá soustavného podrobování. Zatímco k intervenci zákona může dojít pouze v okamžiku jeho porušení, trvalé působení norem předpokládá preventivní opatření dohledu, jehož žádoucí ortopedický efekt se dostavuje postupně. Normám tedy odpovídají takové nástroje donucování a usměrňování, jejichž použití spěje k tomu, že nakonec nebudou zapotřebí a mohou být uvolněny, aniž by se přitom požadované důsledky přestaly projevovat.³⁰ Efekt dosažený použitím ortopedických nástrojů je již zcela vepsán do těla, takže na rozdíl od suverénní moci, která musí neustále sahat k nápravným prostředkům a hrubé síle, je účinků normalizační moci nakonec dosaženo i bez přímého fyzikálního působení na základě maximy „méně trestat, více dohlížet.“

Třetí významný rozdíl spočívá ve výhodách, které normativní regulace oproti nadvládě zákona přináší co do efektivity a produktivity svých mocenských účinků. Nejenže umožňuje vykonávat moc s co možná nej-

²⁹ *Ibid.*, s. 201.

³⁰ Nejznámějším takovým nástrojem je samozřejmě systém „panoptikonu“, který byl původně navržen Jeremy Benthamem pro vězeňské ústavy a který se v různých podobách s úspěchem uplatnil také v dalších institucích, jako jsou továrny, školy, nemocnice. Jde o model, který pomocí sektorizace umožňuje rozčlenit prostor a zorganizovat čas jednotlivých osob tak, aby nad nimi usnadnil dohled a kontrolu za cílem zefektivnit jejich produktivitu. Vykonávání moci je tak snazší, ekonomičtější a subtilnější, protože jedinci nakonec dohlížejí sami nad sebou, neboť nevědí, zda jsou v danou chvíli právě sledováni či nikoli. Srv. FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*, s. 275–316.

menšími náklady, ale je také schopna zajistit, aby „účinky této moci byly ve společnosti dovedeny k maximální intenzitě a sahaly tak daleko, jak je to možné“. ³¹ Politický význam normy se tak ideálně propojuje s výkonnostním a ekonomickým růstem aparátů, v jejichž rámci je standardizace chování zavedena a dodržována. ³² Za tímto účelem využívá disciplína například pravidlo *funkčních umístění*, umožňující stanovit nejlepší možný poměr mezi schopnostmi jednotlivce a jeho zařazením na správné místo z hlediska jeho společenské užitečnosti. ³³ Ve výčtu pravidel, jejichž ambivalentní a nikoli pouze restriktivní roli Foucault odhaluje v knize *Dohlížet a trestat*, by jistě bylo možno ještě pokračovat. Zaměřme však svou pozornost na dva nejvýznamnější aspekty Foucaultova pojetí normy oproti jejímu tradičnímu chápání, které vymezil Pierre Macherey ve své stati *Pour une histoire naturelle des normes*, ³⁴ když definoval společenskou normativitu v termínech *imanence a produktivity*.

Imanence a produktivita norem

Termínem „imanence norem“ chce Macherey vystihnout originalitu Foucaultovy odpovědi na otázku vztahu mezi normami a jejich předměty. Na rozdíl od zákona, který zůstává transcendentní vůči subjektům, které si podrobuje, norma ani nepředchází svému uskutečnění, ani neexistuje vně pole svých uplatnění. ³⁵ Ať už se jedná o regulaci našich promluv nebo vzorců chování, norma se nevnučuje diskursu a chování jako něco předem rozhodnutého, co by náš způsob promluvy a chování určovalo zvnějšku. Norma místo toho zároveň stanovuje, uskutečňuje i legitimizuje sebe sama v exemplárních způsobech chování, ve správném způsobu řešení konfliktních situací, ve vybraných typech výpovědí. ³⁶ Jinými slovy, normy existují

³¹ *Ibid.*, s. 304.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*, s. 209–212.

³⁴ Pierre MACHEREY, „Pour une histoire naturelle des normes.“ In: *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale. Paris, 9, 10, 11 janvier 1988*. Paris: Seuil 1989, s. 203–221; přetištěno in: Pierre MACHEREY, *De Canguilhem à Foucault: La force des normes*. Paris: La Fabrique 2009, s. 71–97.

³⁵ MACHEREY, *La force des normes*, s. 90.

³⁶ Tuto tezi můžeme ilustrovat na příkladu metody, kterou v roce 1936 zvolil Maurice Grévisse pro svou mluvnici nazvanou *Le Bon Usage*, v níž shromáždil a vybral příklady zvláště vhodného užití (i odůvodněného porušení) gramatických pravidel francouzštiny. Ačkoli se tedy jedná o mluvnici deskriptivní, její neustále aktualizovaná verze se brzy stala normou pro většinu francouzských novinářů, redaktorů, spisovatelů i překladatelů.

pouze do té míry, v níž se dokážou prosadit a uplatnit svou regulativní mocí vzhledem k překážkám, které se jim kladou. Imanenci normy proto Macherey definuje jako identitu a simultaneitu příčin a následků, jako vzájemnou podmíněnost mezi tím, co je normou ustanoveno, a samotnou podobou normy:

Ani pro Canguilhema, ani pro Foucaulta se normy neprezentují jako formální pravidla, která by se uplatňovala zvnějšku na obsahy vznikající nezávisle na nich, nýbrž definují svou podobu a uplatňují svou sílu přímo v rámci procesů, během nichž se jejich látka či předmět postupně konstituuje a nabývá tvar.³⁷

V prvním kapitole jsme však viděli, že toto imanentní pojetí normy Canguilhem zastává pouze v případě norem biologických, zatímco společenské normy jsou podle něj často utvářeny na základě vnějších politických rozhodnutí, ekonomických nároků a technických požadavků a vyznačují se značnou arbitrarností i umělostí. Prohlásí-li pak Macherey, že Foucaultovo pojetí imanence norem stojí „v protikladu k běžné představě, podle níž je moc norem umělá a arbitrarní,“³⁸ pak tím vlastně jedním dechem přiznává, že je také v protikladu ke Canguilhemovu pojetí společenské normativity a že k sobě oba autoři mají v této otázce dál, než je jejich interpret ochoten uznat. Zároveň se tím také ukazuje slabina či přinejmenším hranice Canguilhemova modelu společenských norem, který je v *Nových úvahách o normálním a patologickém* do značné míry vystaven na nepříteli šťastným příkladem „normálního rozchodu“ evropských železnic. Analogie mezi tímto příkladem průmyslové standardizace a obdobnými postupy společenské normalizace totiž vede Canguilhema k tomu, aby jedince, pojatého jakožto svébytný výsledek biologické normativity, chápal v opozici k normalizačním tendencím diktovaným shora na základě politických, ekonomických a mocenských požadavků. Právě toto dualistické pojetí, v němž proti sobě stojí individuum a normalizační moc, chce ovšem Foucault překonat. Paradoxně se přitom opírá o Canguilhemovo imanentně-biologické pojetí normy, která se jedinci nevnučuje zvnějšku, ale je výrazem jeho vlastního životního pohybu, a rozšiřuje je i na sféru sociální. „Imanence normy“ totiž zároveň implikuje imanentní povahu moci, v jejíž síti vztahů jedinec figuruje coby jeden z jejich uzlů. Společenské normy, a to ani v případě standardizujících norem regulujících výuku ve školách, tedy nemůžeme chápat jako záleži-

³⁷ MACHEREY, *La force des normes*, s. 10–11. Citováno (s malou obměnou) dle překladu Josefa Fulky v jeho recenzi na tuto knihu uveřejněné v *Teorii vědy*, roč. 32, 2010, č. 3., s. 384.

³⁸ *Ibid.*, s. 96.

tost autonomního rozhodnutí státních aparátů, neboť tyto aparáty samy nepředstavují ústředí či hlavní štáb moci, nýbrž spíše zprostředkovatele v rámci různorodého a pohyblivého pole silových vztahů. Právě v tom tkví originalita a přínos Foucaultova pojetí moci, kterou první díl *Dějiny sexuality* definuje jako:

Mnohost vztahů sil, jež jsou imanentní oblasti, ve které působí a kterou konstituuje jejich vlastní organizace, jako hru, která tyto vztahy transformuje, posiluje a převrací prostřednictvím bojů a neustálého střetávání, jako podporu, kterou tyto vztahy sil nacházejí jeden v druhém, přičemž vytvářejí série či systémy, nebo naopak rozdílů a opozice, které je izolují a konečně jako strategie, v nichž se realizují a jejichž obecná osnova či krystalizace ve formě institucí je ztělesněna ve státních aparátech, ve formulích zákona, ve společenských hegemoniích.³⁹

Ohledně vztahu jedince a normy z toho plyne, že každý z nás je subjektem normy ve dvojím smyslu. Být subjektem normy znamená za prvé být vystaven působení normy, být podřízen či podmaněn (ve smyslu francouzského adjektiva *assujetti*) různým typům norem, vzhledem k nimž jsou naše myšlenky a činy nejen poměřovány, ale které nám vůbec dovolují v dané historické situaci myslet a jednat. Z toho zároveň plyne druhý význam, v němž lze jedince označit za „subjekt norem“: ať už totiž normy interiorizujeme, nebo se snažíme udržet vědomý odstup od jejich přísného dodržování, je nezpochybnitelné, že pouze vzhledem k nim se můžeme stát subjektem ve smyslu aktéra a produktivního prvku dané společnosti.

Současně s tím, jak normy subjektivizují jedince, utvářejí také nová pole vědění a nové sféry objektivity. Právě tuto vlastnost norem nazývá Macherey jejich *produktivitou*: existence normy je podmíněna vytvořením nového pole uplatnění, v němž pak jednotlivci nacházejí možnost rozpoznat sama sebe jako subjekt. Na rozdíl od restriktivního chápání normy na základě právního modelu vymezuje Macherey produktivitu norem jako:

Extensivní a tvůrčí pohyb, který postupně rozšiřuje hranice své sféry působnosti, a sám tak ustanovuje pole zkušenosti, na něž se normy mohou uplatňovat. V tomto případě můžeme říci, že norma „produkuje“ prvky, na něž působí, a současně vypracovává postupy a reálné prostředky tohoto působení.⁴⁰

³⁹ FOUCAULT, *Dějiny sexuality I*, s. 108–109.

⁴⁰ MACHEREY, *La force des normes*, s. 75.

I zde se setkáváme s nutností opustit navyklý pohled na normu a její účinky v negativních termínech, neboť normy a jejich mocenské působení se ani zdaleka neomezují na praktiky vyloučení, potlačení či cenzury prosazované v oblasti, která by již před samotným ustanovením normy existovala. Norma je naopak produktivní v tom, že vytváří nové oblasti skutečnosti, jako například „sexualitu“, současně s vytvářením nových rituálů pravdy, v nichž se mám doznávat k vlastnímu já a s jejichž kategoriemi se musím chtít nechtět nějak identifikovat.⁴¹ Jedinec a jeho subjektivní sféra, která je vystavena distinkci normálního/abnormálního, je tak spíše současným efektem spojeným s působením norem, než aby mohl být předem postulován jako předpoklad jejich vzniku. Právě důrazem na postupnou individualizaci prostřednictvím norem se jednak Foucault přibližuje Canguilhemovi a jednak narušuje naše zjednodušující chápání biologické podstaty jedince coby entity řízené zprvu instinktem sebezáchovy či libidinálními pudy, které je nutno regulovat zvnějšku, a to právě ustanovením norem chápaných v restriktivním smyslu. Chápání jedince a norem jako dvou předem daných termínů postavených proti sobě přitom často vede k nesnáším při vysvětlování důvodů, kvůli nimž se jedinci normami vlastně řídí, a k nadužívání nejrůznějších obměn teorie her pro překonání těchto aporií. I zde se ukazuje nutnost nevnímat jednotlivce jako samostatnou entitu stojící tvář v tvář společenským normám a jejich moci, nýbrž jako jeden z účinků produktivního charakteru společenské normativity.

Dalším pozitivem takového pojetí norem, které zdůrazňuje jejich produktivní a zároveň imanentní povahu, tkví v tom, že poukazuje na naivní počínání těch, kteří by chtěli dosáhnout osvobození individua právě zrušením či převrácením norem. Foucault ve svých historických exkurzech pečlivě dokládá, jak dvousečné se postupem času ukázaly ony slavné příběhy osvobození, ať už se jedná o sejmutí okovů bláznům uvězněným v Bicêtre, spojené se vznikem prvních útulků a psychiatrických léčeben, či o skoncování se sexuálními tabu prostřednictvím ustanovení sexuality jako vědy, zřízení sexuálních poraden a definování jednotlivých sexuálních orientací, anomálií a deviací. Snad právě při vědomí toho, že boření norem ve jménu

⁴¹ Zatímco 18. století trestalo konkrétní akty sodomie podle občanského či kanonického práva, na konci 19. století byla institucionálně, lékařsky a psychiatricky vymezena homosexualita jako kategorie zahrnující jednotlivce, jejichž chování, vzezření, charakterové rysy i typický způsob života jsou zjevným výrazem této skryté podstaty. Cílem psychologické terapie, sexuologické praxe či pedagogického působení přitom není danou sexuální orientací vymýtit či odstranit, nýbrž se k ní přiznat a ztotožnit se s její objektivní pravdou. Srv. FOUCAULT, *Dějiny sexuality I*, s. 53–56.

anti-represivních ideálů může často vést k mnohem subtilnějším praktikám ovládní, vyjadřoval se sám jen s velkou zdrženlivostí k programu antipsychiatrického hnutí, k němuž jeho dílo mnohé inspirovalo. Jaký postoj tedy máme zaujmout vůči některým neblahým normalizačním tendencím, které nás definují jako subjekty pomocí disciplinárních postupů, nechceme-li být „obelstění“⁴² a chceme-li zůstat konsekventní s právě předestřenou tezí o imanenci a produktivitě norem?

Subjektivizace jedince ve vztahu k normám

Je-li subjektivní rozměr lidské bytosti skutečně především výsledkem sociální ortopedie, zdá se, že Foucaultovo východisko zprvu mnoho nadějí na možnost neiluzorního osvobození neposkytuje, jak na to ostatně upozorňuje sám Macherey:

Být subjektem znamená v přísném slova smyslu být „podřízen“, nikoli ve smyslu podřízení nějakému vnějšímu řádu předpokládajícímu vztah prostého ovládní, nýbrž řádu začlenění jednotlivců, a to všech jednotlivců bez výjimky a bez výlučného postavení, do homogenní a souvislé sítě, do normativního dispozitivu, který jedince přetváří v subjekty právě tím, že je produkuje, či spíše reprodukuje.⁴³

Jestliže disciplinární dispozitiv nejen vepisuje společenské normy do těl a myslí jednotlivců, ale dokáže předem počítat i s individuálními odchylkami, jichž využívá pro lepší klasifikaci, hierarchizaci a podmanění jedinců, mohlo by se zdát, že je každá snaha o nalezení svěbytného prostoru v tomto rámci pouhou iluzí. Je všeobecně známé, že poslední dva díly *Dějiny sexuality* jsou věnovány právě otázce takových technik sebe-formující praxe a péče o vlastní já, které by představovaly původní odpověď na proměny prostředí, v němž je nám dáno existovat.⁴⁴ Místo následování těchto Foucaultových úvah se ale na závěr pokusme vypracovat vlastní odpověď na otázku svěbytné individualizace já vzhledem k normám, jež vymezují pole našich možností, a to na základě Canguilhemovy koncepce normativity jakožto schopnosti utvářet individualizující vztah k vlastnímu prostředí. Jestliže jsou normy referenčním rámcem pro každé rozhodnutí, které učiníme, neznamená to ještě, že se já

⁴² Srv. FOUCAULT, *Dějiny sexuality I*, s. 98.

⁴³ MACHEREY, *La force des normes*, s. 78.

⁴⁴ Srv. např. Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality II. Užívání slastí*. Praha: Herrmann a synové 2003, s. 85.

těmto normám podřizuje pouze formou adaptace. Normativita jedince v silném slova smyslu se naopak definuje právě tím, nakolik je schopen v rámci stávajících norem podat nový typ odpovědi na proměny svého prostředí.

Nebýt zajatcem norem nejprve předpokládá schopnost rozpoznat a zhodnotit pravidla, která se v našem jednání a promluvách často uplatňují bez našeho vědomí. V tom tkví význam Canguilhemova upozornění, že „normy poznáváme právě prostřednictvím toho, co se od nich odchyluje.“⁴⁵ Stejně tak jako normu zdraví poznáváme a zakoušíme teprve tehdy, co je neproblematické „ticho orgánů“ narušeno bolestným omezením našich fyziologických možností, stejně jako si hodnotu života dokážeme uvědomit právě v momentu vystavení jeho nesamozřejmosti a konečnosti, stejně tak jsme schopni zakusit svou schopnost inovovat normy právě v situacích, pro které nejběžnější typy odpovědi nepostačují nebo ve kterých se jednotlivé normativní požadavky navzájem popírají. Proces subjektivace je tak podmíněn z velké části také schopností odchýlit se od normy, a to zejména v situacích, kdy se flagrantním způsobem odhaluje polemický a labilní charakter norem regulujících společenskou soudržnost. Právě tehdy se ukazuje, že normy umožňující uznání jednotlivce jako subjektu jsou předmětem politické diskuse a jako takové mohou být vždy znovu problematizovány, zpochybnovány a modifikovány na základě jiných normativních nároků. K narušování ustálených norem tak patří například explicitní tázání po tom, co tyto normy vynechávají a co by měly zohlednit. Samozřejmě zde platí, že pokud toto narušování ustálených norem subjektivace překročí hranice tolerance, kterou každá norma předpokládá, jednatel se vydává všanc vlastní neidentifikovatelnosti a hrozí mu, že nebude jako subjekt vůbec uznán. Odmítá-li se například zařadit do normativního pole rozčleněného opozity mužství/ženství, podstupuje tím riziko, že jeho identita zůstane nejen neuznána, ale ani nerozpoznána. Stejná otázka se klade pro migranty, po nichž nejen policie a další společenské instituce požadují doznání toho, čím vlastně jsou, v rámci předem normalizovaných kategorií, jako jsou občan, státní příslušník, uprchlík, osoba migrující z politických/ekonomických důvodů. Je-li však samotné bytí *já* takto závislé na společenském rozměru normativity, která řídí procesy rozpoznání jednotlivců jako takových, nenutí nás právě situace, v níž nejsme schopni druhého rozpoznat na základě ustanovených norem, k jejich nevyhnutelnému zpochybnění a přehodnocení?⁴⁶

⁴⁵ CANGUILHEM, *Le normal et le pathologique*, s. 205.

⁴⁶ Srv. Judith BUTLER, *Giving An Account of Oneself*. New York: Fordham University Press 2005, s. 22–26.

Foucaultova problematizace vztahu jedince a norem nám tedy na jedné straně brání přijmout bez výhrad přímočarost Canguilhemovy teze, podle níž „má normativní člověk možnost prolomit normy a ustanovit nové.“⁴⁷ Na druhé straně ale Canguilhem právem upozorňuje na to, že zkušenost mezních situací nás nutí přehodnotit stávající a nejběžnější typy vztahů, jež udržujeme k vlastnímu prostředí. Přes všechny rozdíly tak biologické a společenské normy sdílejí jeden společný rys, který můžeme nazvat „prioritou abnormality.“ Normy je totiž třeba zavádět, hledat a revidovat právě z toho důvodu, že život jedince i společnosti je neustále konfrontován s určitými zkušenostmi, setkáními či událostmi, jež se vymykají strojovému řádu věcí. Tím se mimo jiné vysvětluje, proč máme biologickou a lékařskou patologii (kterou se navíc některé společenské vědy snaží s větší či menší mírou legitimacy rozšířit též na patologii sociální), zatímco by bylo zcela nesmyslné předpokládat patologii fyzikální, chemickou či mechanickou, jak si všimnul už Xavier Bichat ve svém díle *Anatomie générale appliquée à la philosophie et à la médecine*.⁴⁸ Podle Canguilhema je to pak právě zkušenost abnormálních stavů, která je pohnutkou pro uvažování v termínech norem, přičemž samotné toto normativní myšlení je teprve důsledkem oné prvotní zkušenosti. Na základě těchto úvah pak Canguilhem dospívá k úmyslně paradoxní formulaci své možná nejoriginálnější teze: „Abnormální, které je z logického hlediska sekundární, je z hlediska existence tím prvotní.“⁴⁹ Tímto prohlášením o prioritě abnormálního vůči normálnímu se Canguilhem jednak staví do opozice vůči každé filosofii, biologii či sociologii, která pokládá řád a normalitu za prvotní a samozřejmou skutečností, a jednak ukazuje, že otázka normy se klade pro každého jednotlivce i pro každou společnost s obzvláštní naléhavostí právě proto, že existují zkušenosti vymykání se každému postulovanému řádu, jež odporují veškerým dosavadním snahám o nivelizaci a důslednou racionalizaci. Právě proto je každá norma „polemickým“ pojmem, který nám umožňuje rozehrát různé normativní požadavky proti sobě, a vymanit se tak z těsného rámce jednoho normativního systému. Jakožto pojem „dynamický“ nám norma navíc nabízí možnost využívat přípustné či tolerované odchylky od její striktně chápané preskripcce a ustanovit v rámci této *marge de tolérance* vlastní mikro-normy vzhledem k mocenským mechanismům nivelizačního charakteru. Tímto

⁴⁷ CANGUILHEM, *Le normal et le pathologique*, s. 106.

⁴⁸ Xavier BICHAT, *Anatomie générale appliquée à la philosophie et à la médecine*. Paris: Béchét 1822, s. 20–21.

⁴⁹ CANGUILHEM, *Le normal et le pathologique*, s. 180.

způsobem například bezdomovci zavedli jako vlastní mikro-normu možnost využít lavičky v parku či noční tramvaje coby místa pro přespání, a stali se tak aktéry stanovujícími vlastní způsob adaptace na prostředí, v němž je jinak bezdomovectví nadále považováno za nenormální a patologický zjev. Když se v roce 1995 začalo několik desítek bruslařů scházet každý pátek večer u nádraží Montparnasse, aby odtud vyjízděli na společné noční vyjížďky po pařížských bulvárech, poměrně brzy se jim podařilo – navzdory pravidlům silničního provozu a díky narůstajícímu počtu adeptů – obhájit své právo na užití vozovky na úkor automobilistů. Ačkoli je každý takovýto přečin vůči běžně akceptovanému chování vzápětí podroben novým normám,⁵⁰ abnormalita je v těchto stejně jako v dalších případech vždy o krok vpředu. Každá normalizace je tak neustále překonávána fundamentální normativitou živé bytosti, která činí z normy polemický, dynamický a vpsledku i politický pojem. Ačkoli tedy platí, že každý jedinec může být normou využíván ve stejné míře, v níž se podílí na jejím prosazení a ustálení, normativní schopnost člověka umožňuje vždy znovu problematizovat stanovené normy a zpochybňovat legitimitu hodnot, na nichž se zakládají.

⁵⁰ Po prvních třech letech víceméně anarchické organizace je od roku 1998 pařížská noční jízda na bruslích spravována asociací Pari-Roller, která spolupracuje s policejní prefekturou ohledně dočasného přerušování automobilového provozu na předem ohlášené a schválené trase.